

VITAINDÍTÓ

Salat Levente

A kommunizmus romániai öröksége és az erdélyi magyarok

A kommunizmus örökségével való komolyabb szembenézést feltételező kezdeményezésre a román állam hivatalos képviselői részéről későn, bő másfél évtizeddel a kommunizmus összeomlását követően került sor. Kellő súlyú civil társadalmi és értelmiségi nyomásnak kellett találkoznia ehhez egy olyan államelnökkel, aki úgy ítélte meg, hogy kevesebbet kockáztat, mint amennyit nyerhet azzal, ha vállalja, hogy a román állam nevében hivatalosan elítéli a kommunizmust, mint „bűnös” rendszert. Traian Băsescu, 2004 decemberében szoros eredményekkel záruló, második választási fordulóban megválasztott elnök 2006 tavaszán látta elérkezettnek az időt, hogy a vele szemben megfogalmazott várakozásoknak engedve késznek mutatkozzék a kommunizmus örökségével való szembenézésre. A rendszerhez fűződő ambivalens viszonyára való tekintettel – mint többször hangsúlyozta: sem nyílt ellenzője, sem elkötelezett támogatója nem volt a román kommunista rezsimnek – egy bizottság létrehozását látta szükségesnek, amely az elnöktől kapott mandátum alapján egy jelentésben veszi számba a kommunizmus romániai következményeit, érveket szolgáltatván ezzel a rendszer szimbolikus, ám a román állam nevében történő, hivatalos elítéléséhez. Traian Băsescu Vladimir Tismăneanu politológust, elismert kommunizmus-kutatót, a Marylandi Egyetem professzorát bízta meg a bizottság összeállításával, tevékenységének irányításával és a jelentés elkészítésével.

Vladimir Tismăneanu szabad kezet kért és kapott a bizottság összeállításában, és ezzel kezdetét vette egy olyan történet, amely egyazon időben két felületen, két szál mentén bontakozott ki. Az egyik szál a kommunizmus hivatalos elítélésének politikai projektjéhez tartozó konzultációkat, döntéseket, majd a 2006. december 18-i, az elítélés szimbolikus gesztusának keretét biztosító parlamenti ülésszak eseményeit és azok sajtóvisszhangját köti össze, a másik szál mentén a bizottság kialakításának mozzanatai, a jelentést megalapozó kutatások, a munka eredményeit összesítő dokumentum szerkezetével és tartalmával kapcsolatos szakértői egyeztetések, illetve a dokumentum véglegesítése követték egymást. Eszményi körülmények között a

két területnek nem lett volna szabad érintkeznie, hiszen a politikai projekt kezdeményezői a szakértői munka eredményeit mérlegelve elvben úgy is dönthettek volna, hogy a jelentésben foglaltak nem teszik indokolttá a kommunizmus hivatalos elítélését. Nem ez történt azonban: a munka végeredményét vitathatóvá, nehezen értelmezhetővé teszi az a körülmény, hogy a két szál – az ország nyilvánosságában a kezdeményezéssel kapcsolatosan kibontakozott közhangulat eredményeképpen – szorosan összefonódott, politikai jelentőséggel ruházván fel a szakértői munkának azokat a mozzanatait, döntéseit is, amelyeket kizárólag akadémiai, és legfennebb morális szempontok szerint lett volna szabad mérlegelni.

Ilyen döntés volt mindjárt a legelején a bizottság személyi összetételének a kialakítása. Vladimir Tismăneanu számára nem volt titok, hogy már-már a lehetetlenre vállalkozott, amikor a lehető legtöbb szempontú reprezentativitásra törekedve kérte fel a bizottság tagjait,¹ illetve az azok munkáját segíteni hivatott szakértőket.² És valóban, a Tismăneanu-jelentés különböző aspektusaival szemben kritikusan megnyilvánulók közül a legtöbben a bizottság személyi összetételét kifogásolják.

Annak köszönhetően, hogy Vladimir Tismăneanu széleskörű reprezentativitásra törekedett, az általa felkért és a román elnök által kinevezett bizottságba, illetve szakértői munkacsoportba erdélyi magyarok is bekerültek. Ez a váratlan lehetőség, több hasonló, 1989 utáni kihíváshoz hasonlóan, felkészületlenül érte a romániai magyarság politikai és szakmai elitjét. Az erdélyi magyar közéletben nem zajlottak le ugyanis azok a viták, nem készültek el a kommunizmus örökségét romániai magyar szempontból elemző olyan tanulmányok, amelyek következtetései kiindulópontokként szolgálhattak volna a Tismăneanu-jelentés elkészítésében részt vállaló magyar kutatók számára.

1 Sorin Alexandrescu, Sorin Antohi (lemondott 2006. szeptember 13-án), Mihnea Berindei, Nicolae Corneanu érsek (kilépett 2006 decemberében), Constantin Ticu Dumitrescu, Paul Goma (2006 áprilisában visszavonták a kinevezésére vonatkozó döntést), Radu Filipescu, Virgil Ierunca (2006. szeptember 28-án elhalálozott), Sorin Ilieșu, Gail Kligman, Monica Lovinescu, Nicolae Manolescu, Marius Gheorghe Oprea, Horia-Roman Patapievici, Dragoș Petrescu, Andrei Pippidi, Romulus Rusan, Salat Levente, Stelian Tănase, Cristian Vasile, Alexandru Zub.

2 Hannelore Beier, Ioana Boca, Stefano Bottoni, Ruxandra Cesereanu, Radu Chiriță, Adrian Cioflâncă, Dorin Dobrințu, Robert Förtös, Armand Goșu, Constantin Iordachi, Maria Mureșan, Germina Nagăș, Eugen Negrici, Novák Csaba Zoltán, Olti Ágoston, Cristina Petrescu, Anca Șincan, Virgiliu Țărău, Cristian Vasile, Smaranda Vultur. A jelentés elkészítésében részt vettek továbbá Gheorghe Boldur-Lătescu, Igor Cașu, Lázok Klára, Shlomo Leibovici-Laiș, László Márton, Nagy Mihály Zoltán, Ioan Stanomir, Cătălin Augustin Stoica, Marian Zălogă, Cristina Spătaleru, Adrian Fleancu, Mihaele Ghimici.

A soron következőkben arra teszek kísérletet, hogy számba vegyem mindazt, amit a Tismăneanu-jelentés magyar kisebbséggel kapcsolatos alfejezetének megvitatásakor megítélésem szerint érdemes figyelembe venni, illetve szem előtt tartani.

A Tismăneanu-jelentés nemzetközi kontextusa

A diktatúrák megdöntését követően a demokratikus átmenet útját járó, a demokratikus berendezkedés kialakításával és konszolidálásával elfoglalt politikai rezsimek számára érdekes kihívást jelent rendszerint az a kérdés, hogy miként viszonyuljanak a felszámolt diktatúra örökségéhez. Ez a kérdés nem csak az új berendezkedés politikai legitimációja szempontjából bír rendszert jelentőséggel, hanem a régi rendszer kiszolgálóinak a társadalmi pozíciókból való kiszorítását, illetve a diktatúra áldozatainak a jóvátételét is érinti. A leggyakrabban előforduló eszközök, amelyek a diktatúrát megdöntő rezsimek rendelkezésére állnak a különféle lusztrációs eljárások, a kárpótlási és jóvátételi intézkedések, illetve az ún. „igazságbizottságok” (*truth commissions*),³ amelyek együttesen a politikai átmenettel kapcsolatos igazságszolgáltatás (*transitional truth and justice*) eszközeiként ismeretesek a szakirodalomban.⁴

A második világháborút követően három nagyobb hullámban került sor a politikai átmenettel kapcsolatos igazságszolgáltatás sajátos eszközeinek a szélesebb körű alkalmazására. Az első hullám a Nürnbergi és Tokyoi Nemzetközi Katonai Törvényszék tevékenységét, illetve az Ausztria, Belgium, Franciaország és Hollandia területén a német megszállókkal együttműködő polgárok fölött ítélező bíróságok munkáját foglalja magában. A második hullámra az 1970-es években került sor három dél-európai államban: Görögországban, Spanyolországban és Portugáliában. Mindhárom esetben a megdöntött diktatúrák elitjével való leszámolásról volt szó, főként törvényszéki ítéletek és politikai tisztogatások révén. A harmadik hullám az 1980-as évek

3 Lásd erről Hayner, Priscilla: *Unspeakable Truths: Facing the Challenge of Truth Commissions*. Routledge, London, 2002, valamint Lerche, Charles O.: „Truth Commissions and National Reconciliation: Some Reflections on Theory and Practice”. *Peace and Conflict Studies*, Vol. 7/1, 2000, 1–20.

4 De Brito, Alexandra Barahona – González-Enríquez, Carmen – Aguilar, Paloma (eds.): *The Politics of Memory. Transitional Justice in Democratizing Societies*. Oxford University Press, Oxford, 2001; Kritz, Neil: *Transitional Justice*. United States Institute of Peace, Washington, DC, 1995, illetve Harris, Peter – Reilly Ben (eds.): *Democracy and Deep-Rooted Conflict: Options for Negotiators*. IDEA, Stockholm, 1998, 273–298.

közepén vette kezdetét Dél-Amerikában, majd az 1990-es évekkel kezdődően kiterjedt előbb Kelet-Európára, majd Afrikára és Ázsia egyes térségeire.⁵

A hatóságok által hivatalosan létrehozott, a megdöntött rezsimek által elkövetett visszaélések feltárásával megbízott „igazságbizottságok” tevékenységére Argentína (1984) és Chile (1990) kínált példát első ízben. Bolíviában (1982–83), Uruguayban (1985) és Paraguayban (1992) parlamenti bizottságokat hoztak létre hasonló céllal, Brazíliában (1979–1985) és Bolíviában (1990–93) pedig nemkormányzati szervezetek készítettek félhivatalos igazságtételi jelentéseket. Afrikában Zimbabwe (1985–), Uganda (1986–), Csád (1990–92), Etiópia (1992), Dél-Afrikai Köztársaság (1995–1998), Zambia (1998–) és Nigéria (1999–) szolgálnak példákkal arra, hogy a kormány vagy a parlament által létrehozott bizottságok tettek – illetve egyes esetekben tesznek napjainkban is – kísérletet a megdöntött elnyomó rezsimek örökségének a felszámolására, erőfeszítéseik eredményei azonban a legtöbb esetben vitatottak. Ázsia tekintetében a Fülöp-szigeteken (1987) és Sri Lankán (1995–97, illetve 1998–) jöttek létre hivatalos feltáró bizottságok, ám csupán az utóbbi állam esetében születtek igazságtételi jelentések.

Kelet-Európában a politikai átmenettel kapcsolatos igazságszolgáltatás sajátos eszközeinek az igénybevételére értelemszerűen a dekomunizációs folyamat kontextusában került sor. A dekomunizáció a leggyakrabban a lusztrációra szorítkozott, illetve abban merült ki, hogy a felszámolt politikai rendőrségek archívumait hozzáférhetővé tették az érintettek és az érdeklődők számára. E két aspektusra vonatkozó törvények Albániában (1992), Bulgáriában (1992, 1997, 1998), a Cseh és Szlovák Köztársaságban (1991), Lengyelországban (1992, 1997, 1998), Magyarországon (1994, 1996) és Romániában (1998) születtek. A kommunista rezsimek uralma alatt elkövetett bűnökkel kapcsolatos vádemelésekre, perekre és jogerős ítéletekre Albániában, Bulgáriában és Romániában került sor, ám ezek többségét utólag törölték, illetve megkegyelmeztek az elítélteknek. A civil lakosság ellen fegyveres erőszakot alkalmazó kommunista csúcsvezetőket ítélték el továbbá Németországban és Lengyelországban. Magyarországon az 1956-os forradalomban elkövetett bűnökkel kapcsolatban ítélték el két személyt, az ítéletet azonban az Alkotmánybíróság felfüggesztette.⁶

5 De Brito – González-Enríquez – Aguilar: „Introduction”. In De Brito – González-Enríquez – Aguilar (eds.): i. m. 2–10.

6 González-Enríquez, Carmen: „De-Communization and Political Justice in Central and Eastern Europe”. In De Brito – González-Enríquez – Aguilar, Paloma (eds.): i. m. 218–247.

A térség egészét tekintve a kommunizmus örökségének a felszámolását célzó kísérletek meglehetősen felemás eredményekkel zárultak. Mérvadó elitváltást eredményező lusztrációra – és ennek megfelelően eredményesnek elkönnyelhető dekommunizációra – (Kelet-)Németországban,⁷ a Cseh Köztársaságban⁸ és Albániában⁹ került sor. Szlovákiában az elitváltás kudarcot vallott,¹⁰ Románia és Bulgária tekintetében pedig szimbolikus jelentőségűre sikeredett. Magyarország és Lengyelország esetében rendszerváltásra a kommunista hatóságok és az antikommunista ellenzék közötti tár-

7 A dekommunizáció eredményessége, ott, ahol beszélni lehet róla, egyfelől sajátos körülményekre vezethető vissza, másfelől súlyos árat kellett fizetni érte. Németországban például a Timothy Garton Ash által „igazság-minisztériumnak” aposztrofált Gauch Hatóság tevékenységére visszavezethetően megközelítőleg 500 000 személyt érintett a lusztráció, ami a kelet-német népesség 3%-át tette ki, az adminisztratív tisztogatás egyedülálló eseteként a modern democráciák történetében. A hatékonyságnak ezt a mértékét természetesen nagyban megkönnyítette, hogy a volt Német Demokratikus Köztársaság voltaképpen nem a politikai átmenetekre jellemző igazságszolgáltatás sajátos eszközeihez folyamodott, hanem minden különösebb átmenet nélkül integrálódott a Német Szövetségi Köztársaság jogrendjébe. Lásd erről bővebben: Müller, Jan-Werner: „East Germany: Incorporation, Tainted Truth, and the Double Divison”. In De Brito – González-Enríquez – Aguilar (eds.): i. m. 218–247. 248–274.

8 A német példa által inspirált Cseh Köztársaság esetében közel 10 000 személy (a népesség 0,1%-a) veszítette el állását az 1991 októberében elfogadott lusztrációs törvény következtében.

9 Albániában 1992-ben két paragrafussal egészítették ki a Munkatörvénykönyvet, ami lehetővé tette az állami intézmények vezetői számára, hogy fellebbezési jog nélkül elbocsássák azokat az alkalmazottaikat, akik együttműködtek a volt kommunista rendszerrel. Az intézkedés eredményeként legalább 10 000 embert bocsátottak el munkahelyeikről. A dekommunizációnak ez a sajátos változata, miközben lecserélte az albán diplomáciai testület 90%-át, és gyorstanfolyamokon kiképzett bírákkal, illetve ügyészekkel helyettesítette az igazságszolgáltatás személyzetének kétharmadát, visszaéléseket, politikai tisztogatásokat tett lehetővé. Az intézkedés szelleméről sokat elárul az a körülmény, hogy a munkatörvénykönyvbeli módosításokat eszközöző Demokrata Párt az 1996-os választások előtt hatályon kívül helyezte a törvényt, azt elkerülendő, hogy kormányváltás esetén a hatalom új birtokosai a Demokrata Párt tagjai ellen használják fel annak előírásait. Vö.: González-Enríquez: i. m. 229–231.

10 Szlovákia esetében 1993 elején érvényét veszítette a Cseh és Szlovák Köztársaság parlamentje által 1991-ben elfogadott lusztrációs törvény. 1996-ban a szlovák parlament törvényt fogadott el a „kommunista rezsim illegitim és immorális” voltáról. Míg a törvény eredeti változata a kommunista pártot olyan szervezetként ítélte el, amely „bűnöket követett el”, a végső, megszavazott változatban az szerepel, hogy a párt „nem akadályozta meg, hogy tagjai bűnöket kövessenek el”. Érdekes adalék, hogy a törvényt megszavazó 110 képviselő közül 92 tagja volt a kommunista pártnak. González-Enríquez: i. m. 228.

gyalások eredményeképpen került sor, ami a kommunista elit jelentős részének az átmentését tette lehetővé.

A közép-kelet-európai dekommunizáció története és viszonylag szerénynek mondható eredményessége jól illusztrálja azokat a nehézségeket, amelyekkel a politikai átmenetek idején a történelmi igazságszolgáltatást célzó törekvéseknek kell szembenézniük. Az igazságbizottságok munkáját rendszerint az a küldetéstudat hatja át, hogy a társadalmi „felejtés” azon változata ellen, amely hajlik a múlt bűneinek az elhallgatására, tagadására vagy indokoltként való beállítására csak erős morális cezúra beiktatásával lehet eredményesen fellépni. Az igazságbizottságok által kialakított álláspont ugyanakkor autoritativ vélemény arról, hogy miként kell értelmezni a múltat, illetve, hogy miként kell viszonyulni a közösség jövőjéhez, ami végső soron a történelmi és a jövőképzési narratívák fölött gyakorolt befolyással egyenértékű, és ilyenként fontos közösségépítő, legitimitásképző funkciókkal jár együtt. Szerencsés körülmények között az igazságbizottságok munkájának az eredménye fontos szerepet tölt be a politikai kultúra fokozatos áthangolásában, a demokráciáról való gondolkodás befolyásolásában, illetve annak kihangsúlyozásában, hogy a rendszerváltást követően milyen változtatásokat kell eszközölni a történelem oktatásában és az állampolgári nevelésben. Az igazságtételi jelentések által feltárt adatoknak és a kialakított összképnek ugyanakkor megannyi konkrét elvárásnak kell megfelelniük: kataraktikus erővel kell hatniuk a társadalom egészére nézvést; a múlt eseményeit illetően a megkérdőjelezhetetlen igazság képviselőjeként kell fellépniük; azonosítaniuk kell a múltbeli visszaélések elkövetőit és javasolniuk kell a velük szemben alkalmazandó bánásmódokat; jóvátételi intézkedéseket kell kezdeményezniük a megdöntött rezsim áldozatainak és azok leszármazottainak a tekintetében; a múlt eseményei fölött napirendre térő társadalmi megbékélés kiindulópontjának és elősegítőjének a szerepét kell betölteniük, és végül támpontokkal kell szolgálniuk a politikai átmenet intézményi berendezkedéssel kapcsolatos kérdéseinek tekintetében. Ezeknek az egymásnak gyakran ellentmondó, nehezen összeegyeztethető elvárásoknak és kihívásoknak azonban rendszerint nem könnyű megfelelni.

A „memória-politikák”-hoz (*politics of memory*) fűzött felfokozott várakozások teljesülését megannyi körülmény hátráltatja rendszerint. Ahhoz például, hogy az igazságbizottságok munkája eredményes lehessen, több olyan körülmény szerencsés találkozására van szükség, amelyek igen ritkán szoktak egy időben, egymást kiegészítve teljesülni: világos és megfelelően széleskörű mandátum, osztatlan politikai támogatottság a jelentés elkészítésének ideje alatt és azt követően, az archívumokhoz, illetve a releváns forrá-

sokhoz való teljes körű hozzáférés, a szükséges erőforrások és anyagi feltételek biztosítása, egyértelmű politikai akarat a jelentésben megfogalmazott javaslatok és reformok kivitelezésére.¹¹

A múlt örökségével való szembenézés ugyanakkor – mind az igazságbizottságok, mind a speciális mandátummal rendelkező bíróságok esetében – nem csak katarzist és társadalmi megbékélést eredményezhet, hanem egy újabb megosztás eszközévé is válhat, és a sorozatos áldozatképzés spirálját indíthatja el. Bármennyire is körültekintően járnak el, az igazságtételi jelentések és a bírósági határozatok nem kerülhetik el az arra vonatkozó vádakat, hogy szelektíven kezelik a tényeket, illetve, hogy az illető testületek munkája valamilyen szempontból egyoldalú, részrehajló. Az önkényuralmi múlt örökségével szembeni hatékony fellépés – amint azt Albánia esete bizonyítja – gyakran nehezen összeegyeztethető továbbá a jogállamiság elveivel.

További nehézség, hogy a megdöntött diktatúra örökségével való leszámolás legőszintébb szándéka, az erre vonatkozó leghatározottabb politikai akarat esetén is számolni kell azzal, hogy a múlt tovább él a jelenben, többek között abban az értelemben, hogy a társadalom egy jelentős része együttműködött a megbuktatott rezsimmel, és ilyenként annak egykori cinkosaként él és gondolkodik. Az átmenet által megkövetelt áldozatok és nehézségek ugyanakkor gyakran előidézik a múlt rendszert nyíltan visszasíró, nosztalgizáló rétegek aktivizálódását. Ez a körülmény, valamint az a tény, hogy a kelet-európai dekommunizáció és néhány további – például a spanyolországi – igazságtétel esetében a megbuktatott rendszereket terhelő atrocitások, erőszakos cselekedetek jelentősebb része a távolabbi múltban, a rezsimnek konszolidálódásának az idején következtek be, és ennek következtében kevésbé elevenen élnek a kollektív emlékezetben, megnehezítik a szélesebb körű társadalmi egyetértés, illetve szolidaritás kialakulását az igazságbizottságok szükségességével és munkájuk eredményeivel kapcsolatosan.

Tény, hogy a diktatórikus múlt hivatalos, az állam mérvadó intézményeinek a nevében történő elítélése elvben csökkentheti a megdöntött rezsim és egykori kiszolgálóinak reziduális legitimitását,¹² ám az igazságtételi jelentések hatékonysága ennek a változatos formákban továbbélő legitimitásnak a kikezdésében általában korlátozott. A jóvátételi intézkedések hitelét és társadalmi támogatottságát nagymértékben alááshatják a visszaélések és

11 Mani, Rama: „Rebuilding an Inclusive Political Community after War”. *Security Dialogue*, Vol. 36/4, 2005, 518.

12 Ezt a kelet-európai posztkommunista átmenet kezdeti szakaszának a választási eredményei nagy általánosságban igazolják, ám látványos kivételek is léteznek, amint azt például a kelet-német kommunista párt utódjának a látványos támogatottsága bizonyítja.

az önkéntes intézkedések,¹³ illetve, sajátos esetekben, a nemzetközi szereplők beavatkozása.

A diktatúrák megdöntését követő társadalmi megbékélés halmozottan nehéz az etnikai és kulturális értelemben megosztott társadalmak esetében, különösen, ha a megbuktatott rezsim valamelyik etnikai közösség érdekeit preferenciálisan kiszolgálta. Ebben az esetben ugyanis olyan párhuzamos történelmi narratívákkal kell számolni, amelyeket igen nehéz az igazságtételi jelentések elkészültéhez nélkülözhetetlen, egyetlen koherens megközelítés keretében integrálni. Az egymásnak ellentmondó narratívák, illetve az áldozat és az elnyomó szerepének a többé-kevésbé világos megoszlása etnikai törésvonalak mentén – mint például Dél-Afrika, Sri Lanka vagy Guatemala esetében – jelentős mértékben megnehezíti a politikai közösség olyan jellegű újraértelmezését, hogy az lehetővé tegye a megdöntött rezsim áldozatainak és elnyomóinak a sikeres integrálását az új berendezkedés keretei között.

Egészében elmondható, hogy az igazságtételi törekvések esélyeinek a mérlegelésekor sajátos paradoxonnal kell számolni: az igazságtételi kezdeményezések sikerét biztosító kedvező feltételek rendszerint ott adóttak, ahol nincs igazán tétje az eljárásnak. Ha a rendszerváltó erők pozíciói erősek, és a megdöntött diktatúra kiszolgálói nincsenek birtokában komolyabb társadalmi befolyásnak, akkor sem a demokratikus átmenetnek és konszolidációnak, sem az intézményi reformoknak, sem a jóvátételi és kárpótlási intézkedéseknek nincsenek komolyabb akadályai, a múlt örökségével való szimbolikus leszámolás pedig viszonylag könnyen kivitelezhető. Ha ellenben a múlt rendszer kiszolgálóinak befolyásos pozíciókba sikerült átmenteniük magukat, akkor eltávolításuk, illetve az általuk továbbítetett múlt örökségével szembeni hatékony fellépés olyan feladat, amelynek a feltételei csak nagy nehézségek árán alakíthatók ki.

A fentiek alapján nem nehéz belátni, hogy Romániában 2006 tavaszán sem igen volt esély arra, hogy a Tismăneanu-bizottság tevékenysége, munkájának eredménye senki által nem kontesztált sikertörténetként vonuljon be a történelembe. Az előzmények – a diktátor-házaspárral való brutális leszámolás, a régi rendszer kiszolgálóinak jelentős mértékű átmentődése, a

13 Az albániai Demokrata Párt által kivitelezett politikai tisztogatás például többek között azt eredményezte, hogy Fatos Nano egykori kommunista vezető, akit az Európa Tanács és az Európai Parlament által is vitatott körülmények között 12 év börtönbüntetésre ítélték, és aki 1997-ben az EBESZ beavatkozása nyomán szabadult a börtönből, vitatott múltja ellenére megnyerte a következő választásokat és az ország miniszterelnökeként térhetett vissza. Vö.: De Brito – González-Enríquez – Aguilar: „Conclusions” In De Brito – González-Enríquez – Aguilar (eds.): i. m. 313.

posztkommunista utódpartok tartós választásai sikerei, a demokratikus erők által létrehozott kormánykoalíció kudarccal záruló kormányzása 1996–2000 között, az 1998-ban elfogadott Ticu-törvény és az annak alapján tevékenykedő átvilágítási bizottság szerény, sokak által vitatott teljesítménye – olyan kontextust teremtettek, amelyben a romániai igazságbizottság tevékenységének a tétje messze túlnőtt a lehetőségeken.

Románia esetében több olyan adottsággal kell számolni, amelyek az igazságtételi jelentést elkészítő bizottság munkáját szinte eleve kudarcra ítélték. Több eredménytelen lusztrációs kezdeményezésnek köszönhetően aktív szerepet tölt be, és befolyásos pozíciókat foglal el a román társadalomban mindmáig számos olyan közéleti személyiség, akik a kommunista rezsim támogatói, kiszolgálói és haszonélvezői voltak. Ezek többsége mára már meggyőződéses antikommunista, de nem számít ritka esetnek az sem, hogy egyesek közülük vezető pártok megbecsült tagjaiként vállalják nyíltan múltjukat, és közéleti szerepléseik során kertelés nélkül dicsőítik a diktátort, illetve ecsetelik a Ceaușescu-rezsim megvalósításait és előnyeit a jelenlegi berendezkedéssel szemben. A román társadalom esetében lehet továbbá a legtöbb alappal beszélni a megbuktatott rezsimmel való „cinkosság” tényéről, amit nemcsak az ellenállás nagyobb tömegeket megmozgató eseményeinek a teljes hiánya, hanem az a körülmény is alátámaszt, hogy a kommunista rezsim politikai rendőrségével együttműködő polgárok száma Románia esetében volt, több forrás egybehangzó véleménye szerint, a legnagyobb. Noha 1998-at követően elkezdte munkáját az átvilágító bizottság, leleplezésekre csak ritka, és többnyire politikai indíttatású esetekben került sor, az egykori besúgók nagy tömegeit pedig mai napig védelemben részesíti az ismeretlenség. Ha mindehhez hozzászámítjuk, hogy az 1990 márciusában lezajlott marosvásárhelyi eseményeket követően a kommunista titkosrendőrség aktív állományának a jelentős része átmentődött az új állambiztonsági struktúrákba, akkor nem nehéz belátnunk, hogy Románia esetében a társadalom fontos összetevőinek és befolyásos aktorainak fűződött érdeke ahhoz, hogy az igazságtételi bizottság munkája ne járjon eredménnyel.¹⁴ A diktatúra örökségével való kritikus szembenézést tovább nehezítette az a körülmény, hogy az egységes román nemzetállam konszolidálásának fontos vívmányai kötődnek a román kommunizmus történetéhez. Ha ezek a vívmányok kisebbségi – magyar, német és zsidó – szempontból súlyos, egyes esetekben visszafordíthatatlan veszteségeket és leépüléseket eredményeztek is, látni kell, hogy a román

14 Nem kerülheti a figyelmünket ezzel szemben, hogy a kárpótlási, illetve jóvátételi oldalon a román posztkommunizmus szinte egyedülálló példát szolgáltat a kelet-európai volt kommunista államok sorában.

nemzet tagjaitól alaptalan dolog volna elvárni, hogy a kommunizmus örökségének ehhez az összetevőjéhez kritikusan viszonyuljanak.

Ami a Tismăneanu-bizottság munkájához szükséges feltételek kérdését illeti, ezek tekintetében lényegesen jobb volt a helyzet. Adva volt a világos és megfelelően széleskörű mandátum, és – noha a releváns forrásokhoz való hozzáférés nem volt teljességgel híjával a korlátozásoknak – minden korábbi várakozást felülmúlóan nyílt lehetőség a központi és megyei levéltárakban kutatni. Korlátozott mértékben ugyan, de a szükséges erőforrások is a szakértők rendelkezésére álltak, és decens anyagi feltételek tették lehetővé az utazást, illetve a lakhatást a kutatói kiszállások idején.

Az előbbieken számbavett körülményekre visszavezethetően közel sem volt osztatlannak mondható ezzel szemben a politikai támogatottság a jelentés elkészítésének ideje alatt és azt követően, és úgy tűnik, nincs egyértelműnek mondható politikai akarat a jelentésben megfogalmazott javaslatok és reformok kivitelezésére sem.

A jelentés minőségét negatívan befolyásolta továbbá a feszes időkeret. Románia 2007. január 1-re időzített Európai Unió csatlakozására való tekintettel a kommunizmus elítélésének hivatalos eseményére 2006 decemberében kívánt sort keríteni a román Elnöki Hivatal, ami már-már teljesíthetetlen feladat elé állította az érdemi munkát júniusban elkezdő bizottsági tagokat és szakértőket. Az adott körülmények között szinte csodaként könyvelhető el, és Vladimir Tismăneanu, illetve közvetlen munkatársainak munkabírást és diplomáciai szakértelmét dicséri az a tény, hogy a romániai igazságtételi jelentés végül megszületett, és a munkában részt vevő, igen eltérő nézeteket valló és érdekeket képviselő személyiségek testületileg vállalták a jelentésben foglaltakat.

A Tismăneanu-jelentés magyar kisebbséggel foglalkozó alfejezete

Amikor 2006 áprilisában Vladimir Tismăneanu felhívott telefonon, és felkért, hogy vegyek részt az általa irányított bizottság munkájában, gondolkodási időt kértem, majd rövid tanakodás után feltételes igent mondtam a felkérésre. Elhatározásomat az indokolta mindenekelőtt, hogy esélyt láttam az események alakításához való hozzájárulásra egy olyan kérdésben, amely hosszabb ideje foglalkoztatott: az erdélyi magyarok és a román állam rendezetlen, mindkét fél részéről a kölcsönös gyanakvás intézményesített formáit életben tartó viszonyának a kérdésében. Úgy gondoltam, hogy amennyiben

lehetőség nyílik arra, amit az igazságbizottságok létrejötte és munkája elérni szeretne rendszerint – nevezetesen a múlt örökségével való kritikus szembenézést és annak konklúziói alapján a romániai politikai közösség újragalmazását –, akkor ebből a munkából, a komoly kockázatok ellenére is, kár volna kimaradni.

A feltétel, amihez tagságomat kötöttem, arra vonatkozott, hogy munkámban egy történészekből álló szakértői munkacsoport segítségére támaszkodhassam – ezt a feltételt Vladimir Tismăneanu minden további nélkül elfogadta. A szakértői munkacsoport összeállítása természetesen nem volt egyszerű feladat, hiszen két, egyaránt támadható alternatíva között kellett választanom: döntenem kellett, hogy tapasztalt, a rendszert belülről ismerő, és ennek okán akár részrehajlással is vádolható, vagy fiatal, feddhetetlen, ám a kutatás tárgyát illetően közvetlen tapasztalattal nem rendelkező történészeket keressek meg. A kérdés eldöntését végül nagymértékben megkönnyítette, hogy míg a tapasztalt történészek tekintetében nem léteztek olyan munkák, amelyek a kommunizmus örökségével való szembenézés hajlandóságát tanúsíthatták volna, az elmúlt években több ígéretes fiatal történész hívta fel magára a figyelmet a romániai kommunizmus történetének különböző aspektusait dokumentáló források feltárása és feldolgozása révén. Így esett, hogy megkeresésemre végül Stefano Bottoni, László Márton, Lázok Klára, Nagy László Mihály, Novák Csaba Zoltán és Olti Ágoston vállalták el a szakértői munkacsoportban való részvételét.

A munkacsoport 2006 júniusában ült össze először Kolozsvárott, azt követően, hogy a Tismăneanu-bizottság tagjai egy Bukarestben megszervezett ülés keretében megbeszélték és eldöntötték a munka módszerével, a levéltári kutatással, a határidőkkel, illetve jelentés szerkezetével kapcsolatos fontosabb kérdéseket. A bizottsági határozat értelmében a 250 oldalnyira tervezett terjedelemből 15 oldal jutott volna a magyar kisebbséggel foglalkozó alfejezetnek, a munkacsoportra az a feladat várt tehát, hogy 15 oldalban foglalja össze a romániai kommunista rendszer történelmét az erdélyi magyarság nézőpontjából.

A munkacsoport tagjai között, az esetenként markáns szemléleti különbségek ellenére gyorsan kialakult az egyetértés a feladat tétjére, a benne rejlő lehetőségekre, valamint a munka módszerére nézvést. Megegyeztünk, hogy a formai feltételek betartásával, de öncenzúra nélkül készítjük el az alfejezetet, és amennyiben azt a bizottság tagjai vállalhatatlannak találják, visszaadjuk a mandátumunkat, és kilépünk a bizottságból, illetve a szakértői testületből. A munkacsoport belső szolidaritását az a körülmény sem zavarta meg komolyabban, hogy a levéltári kutatáshoz szükséges akkreditációval

kapcsolatos ügyintézés során kiderült: objektív okok miatt részünkről csak három kutató számára tudják biztosítani a lehetőséget a bukaresti levéltárakban való kutatáshoz. Az így adódó dilemmát végül az oldotta meg, hogy Stefano Bottoni, Novák Csaba Zoltán és Olti Ágoston vállalták magukra a huzamos bukaresti tartózkodást feltételező levéltári munkát, a munkacsoport további tagjai a megyei levéltárakban kutathattak, központi utasításra biztosított különleges feltételek között. E rendkívülinek számító lehetőségnek, illetve a munkacsoport erőfeszítéseinek köszönhetően több tízezer oldalnyi olyan dokumentum került elő, amelyek a romániai magyarság kommunizmushoz fűződő viszonyának különböző aspektusaira világítanak rá, lényeges pontokon árnyalva a köztudatban élő kliséket, illetve az egyes szereplőkkel, intézményekkel, eseményekkel kapcsolatosan uralkodó interpretációkat. A dokumentumok rendszerezése, kutathatóvá tétele, illetve részleges feldolgozása folyamatban van.

A levéltári kutatások lezárultát követően szeptemberben ült össze újra a munkacsoport. Immár a határidő szorításában kiderült, hogy a vállalt feladat – az eredeti elgondolás szerint legalábbis – teljesíthetetlen, hiszen az előkerült dokumentumok mennyisége reménytelenné tette azt a vállalkozást, hogy a levéltári kutatások eredményei alapján rajzoljunk új képet az erdélyi magyarság kommunizmusbeli történelméről. Egyértelművé vált továbbá az is, hogy a többek között személyi felelőségek megállapítását is lehetővé tevő értelmező szintézis meghaladja a munkacsoport erejét és teljesítőképességét.

Az előállt helyzetben úgy döntöttünk, hogy a hatástanulmány módszerére hagyatkozunk: fölmérjük, hogy melyek voltak az erdélyi magyarság adottságai a kommunizmus hatalomra jutásának idején, és megpróbáljuk fölvázolni azt az utat, amely ahhoz az állapothoz vezetett, amelyben a rendszer összeomlása találta a közösséget. Ennek megfelelően jártunk el, amiből többek között az is következik, hogy a jelentés több fejezetétől eltérően az erdélyi magyarsággal foglalkozó alfejezet kizárólag a leírásra szorítkozik, az ítélezés felelősségét pedig, az eredeti elgondolással összhangban, az Elnökre bízta.

A határidőre elkészült, a megadott terjedelmet néhány oldallal túllépő alfejezetet elküldtük a bizottság titkárának, és néhány nap elteltével kellemes meglepetésként ért bennünket a hír, hogy az általunk javasolt szöveget elfogadták, csupán néhány apróbb részlet tekintetében kérnek, illetve javasolnak pontosításokat, kiegészítéseket. Utóbb a bizottság egyik prominens tagja kért egy további, a rendszer áldozatainak a számával kapcsolatos módosítást, hosszabb tanakodást és kisebb belső vitát követően ezt is elfogadtuk.

Kellemetlenebb élményben volt ezzel szemben részünk akkor, amikor a bizottság tagjai megkapták a jelentés kéziratának első teljes, összerakott változatát, és kiderült, hogy az eredetileg 250 oldal terjedelműre tervezett jelentés több mint 650 oldal. Az a körülmény, hogy a magyar kisebbséggel foglalkozó alfejezet szerzői tartották magukat az eredeti, terjedelemmel kapcsolatos megállapodásokhoz, kétségtelenül hátrányos helyzetet teremtett a kérdésnek a romániai igazságtételi jelentésben való szerepeltetése szempontjából. Lévéen azonban, hogy az alfejezet újraírásának és újratárgyalásának a lehetősége ki volt zárva, alternatívaként csak az volt adott számunkra, hogy visszavonjuk a szöveget, és kilépünk a bizottságból. A munkacsoport tagjai egyöntetűen úgy ítélték meg, hogy ezzel a lépéssel nyerni nem, csak veszteni lehet, ezért elálltunk a gondolattól.

A Tismăneanu-bizottság jelentésének fogadtatása és eddigi utóélete azt bizonyítja, hogy a romániai politikai közösség átértelmezésével kapcsolatos várakozásaink, rövidtávon legalábbis, illúzióknak bizonyultak. A jelentés, a nemzetközi tapasztalat tanulságainak megfelelően, megosztotta a román társadalmat, és belátható időn belül aligha szolgálhat a társadalmi megbékélés, illetve az abból kiinduló jövőtervezés alapjául. Noha a román elnök az állam hivatalos dokumentumává nyilvánította a jelentést, annak státusa tisztázatlan, hiszen a jelek szerint senkit semmire nem kötelez. Az erdélyi magyarság szempontjából talán az tekinthető bizonyos mértékig biztató jelnek, hogy a közösség helyzetét taglaló alfejezet mindeddig nem képezte virulens támadások tárgyát román oldalról.

Az erdélyi magyar nyilvánosságban az alfejezettel kapcsolatos vitának minden bizonnyal sok hasznos tanulsága leend: érdekes lesz egymással ütköző véleményeket olvasni arról, hogy mi maradt ki, hol vannak tévedések, melyek az események értelmezésének és értékelésének alternatív lehetőségei, vagy hogy a jelentésíróknak hol, a történet mely pontján kellett volna másképpen eljárniuk, eltérő módon dönteniük. Egyetlen kérdés van talán, amelyről ebben az összefüggésben nem érdemes vitázni: mindaz, ami a fentiekből a romániai magyar igazságtételi jelentés keletkezéstörténetére nézve kiderül, a Tismăneanu-jelentés magyar kisebbséggel kapcsolatos alfejezetét kiemeli annak a, – különben más megközelítésben jogos – vitának a kontextusából, hogy van-e értelme, illetve alapja a kommunizmus elítélésének.